

## "קשה שבכולן – אסכרא": הדיפתריה כמחלה קדושה וכעונש טליוני בספרות המשנה והתלמוד

אברהם אופיר שמש\*

הדיפתריה נזכרה במקורות המשנה והתלמוד כמה פעמים. הסקירה החשובה ביותר שנכתבה עד כה על מחלה זו בתקופת חז"ל התפרסמה בשנת 1911 על ידי חוקר הרפואה התלמודית הנודע יוליוס פרויס (Julius Preuss). ברם, דומה שהיבטים שונים הקשורים למחלה, בהם היבטים היסטוריים ודתיים ואמונות עממיות, טרם נחשפו ונבחנו בחינה מדעית.<sup>1</sup> מאמר זה דן בהיבטים אלה ומתמקד באפיונה של הדיפתריה כ"מחלה קדושה" ופגיעתה כעונש טליוני.

### 1. מחלת הדיפתריה: רקע פתולוגי-מדעי והיסטורי

הדיפתריה (Diphtheria) היא מחלה זיהומית מידבקת. גורם הזיהום הוא מתג הדיפתריה (*Corynebacterium diphtheriae*) המופץ ברכיסי רוק או במגע עם אדם חולה או עם אדם הנושא את המתג, גם אם הוא בריא. משך הדגירה הוא בין יומיים לשבוע. מוקדי הזיהום הם בדרך כלל האף, הלוע והגרונ. התסמין המובהק של המחלה הוא קרום רך המצפה את הרירית הפגועה אשר עלול לחסום את נתיבי האוויר ולגרום חנק. המתגים מפרישים לדם את רעלן (טוקסין) הדיפתריה העלול לגרום דלקת חמורה בשריר הלב (Myocarditis) ונזקים לכליות ולמערכת העצבים, לרבות שיתוק והפרעות חישא.<sup>2</sup>

מגפות של דיפתריה היו שכיחות עד לתקופה המודרנית ונחשבו קטלניות ביותר. במאות האחרונות התחוללו מגפות הדיפתריה המפורסמות בבריטניה, בארצות הברית

---

\* המחלקה למורשת ישראל, המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון.

<sup>1</sup> על סקירתו של פרויס ראה J. Preuss, *Biblich Talmudische Medizin*, Berlin 1911 (= J. Preuss, *Biblical and Talmudic Medicine* [trans F. Rosner], Northvale, New Jersey-London 1994, pp. 157-159. חלק נכבד מהערך Askara הקדיש פרויס לדיון בשמות המחלה וזיהויה בקרב החוקרים, וכפי שנראה להלן, הנושא מחייב טיפול יסודי ורחב יותר.

<sup>2</sup> רקע כללי על הפתולוגיה של הדיפתריה ראה D.J. Weatherall et al. (eds.), *Oxford Textbook of Medicine*, 2<sup>nd</sup> edition, Vol. 1, Oxford Medical Publication, Oxford University Press, London-New-York 1987, pp. 5.164-5.168; T.L. Hadfield (et al.), "The Pathology of Diphtheria", *The Journal of Infectious Diseases* 181 (2000), pp. 116-120.

ובברית המועצות לשעבר.<sup>3</sup> היום מטפלים באנטיביוטיקה נגד החיידק עצמו ובמתן אנטי-טוקסין נגד השפעת הרעלן. מחלה זו כמעט שחלפה מהעולם הודות לתרכיבי חיסונים הניתנים כבר בינקות.

יש קושי אובייקטיבי לזהות את הדיפתריה במקורות העתיקים, שכן ספרי הרפואה הקלאסיים דנים לא מעט במחלות גרון קשות הגורמות מוות, ומקצתן אף מוצגות באור עמום מאוד. לפי ג' רוזן (G. Rosen), אפשר שכמה חיבורים של היפוקרטס דנים בדיפתריה, אף כי קשה להכריע בדבר.<sup>4</sup> בחיבורו "על המגפות" (ספר שני) מזכיר היפוקרטס כמה סיבוכים של Cynanche, ביניהם בעיות בקול היוצא מהאף, קשיים בבליעה והפרשת נוזלים מהנחיריים.<sup>5</sup> בחיבורו "על מערכת השיניים" מציג היפוקרטס שתי הצהרות רפואיות הנוגעות כנראה לדיפתריה. האחת – במקרה של שקדים מכויבים המבנה של הלוע דומה לקורי עכביש, וזהו סימן לא טוב,<sup>6</sup> והאחרת – כיבים בשקדים המתפשטים לענבל משנים את הקול של אלה המתאוששים ממחלתם.<sup>7</sup>

אם ניתן להטיל ספק בכך שתיאוריו של היפוקרטס אמורים בדיפתריה, הרי התיאורים שמביא אריטיוס (Aretaeus) מקפדוקיה במאה השנייה לספה"נ נראים מזהים יותר כדיפתריה. אריטיוס מתאר באופן ברור מחלה הפוגעת בגרון בחומרה

<sup>3</sup> למשל, באמצע המאה ה-18 (1740-1735) פרצה מגפה חמורה במושבות של בריטניה והביאה בערים מסוימות למותם של כ-80% מהילדים מתחת לגיל 10. בשנות ה-20 של המאה ה-20 נע מספר החולים השנתי בארצות הברית בין 100,000 ל-200,000 בני אדם מדי שנה. בין 13,000 ל-15,000 מהם מתו מדי שנה, רובם ילדים. במדינות העולם השלישי המחלה נפוצה גם היום. מספר החולים השנתי בעולם נאמד בכ-100,000 בני אדם, ומספר המתים כ-8,000. ההתפרצות האחרונה התרחשה בשנת 1994 במדינות ברית המועצות לשעבר, שבהן הונח לחלוטין נושא זה. המחלה פגעה בכרבע מיליון איש, וכ-8000 מתו מן המחלה או מסיבוכיה. על מגפות הדיפתריה במאות האחרונות יש מחקרים למכביר. למשל: P.C. English, "Diphtheria and Theories of Infectious Disease: Centennial Appreciation of the Critical Role of Diphtheria in the History of Medicine", *Pediatrics* 76 [1], (1985), pp. 1-9; L.C. Kleinman, "To End an Epidemic: Lessons from History of Diphtheria", *The New England Journal of Medicine* 326 (1992), pp. 773-777; A.M. Galazka (et al.), "Resurgence of Diphtheria", *European Journal of Epidemiology* 11 (1995), pp. 95-105; G.N. Grob, *The Deadly Truth: A History of Diseases in America*, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts-London 2002, pp. 80-83 האלה:

<http://www.medindia.net/patients/patientinfo/diphtheria-history.htm>

<http://www.immunisation.nhs.uk/files/gbdiphtheria.pdf>

<http://www.cdc.gov/nip/publications/pink/dip.pdf>

G. Rosen, *A History of Public Health*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 1993, pp. 6-8 <sup>4</sup>

Hippocrates, *The Second Book of Epidemics*, in: *The Writings of Hippocrates and Galen*, translation by John Redman Coxe, Lindsay and Blakiston, Philadelphia 1846 <sup>5</sup>

Hippocrates, *On Dentition*, XXIV, in: *The Writings of Hippocrates and Galen*, John Redman Coxe edition (above) <sup>6</sup>

*On Dentition* (above), XXXI <sup>7</sup>

בעיקר בילדים, ושנראית כמו קרום לבן המכסה את הגרון והעלול להתפשט לפה או לקנה הנשימה ולגרום בעיות נשימה קשות. במקרים חמורים אוכל ומשקה עולים בחזרה דרך הנחיריים, יש צרידות והפרעות בדיבור וקושי רב בנשימה, ולבסוף אף מוות. אריטוס מוסר שהדיפתריה נולדה בסוריה ובמצרים, ומדבריו עולה שזאת מחלה אנדמית לאזורים אלה.<sup>8</sup> כפי שנראה להלן, דבריו נתמכים היסטורית באזכורי המחלה בספרות התנאים בת זמנו (עד למאה השנייה לספה"נ) ובעיקר מהמקורות המתעדים אותה כמחלה שיש להתריע עליה במקרים של מגפה. האמוראים מרחיבים בחיבוריהם את הפרספקטיבה ההיסטורית, ושם ניתנת עדות על שכיחותה של הדיפתריה באזורים הפנימיים של יבשת אסיה (אזור הפרת והחידקל) בין המאה השלישית לחמישית לספה"נ.<sup>9</sup>

## 2. הדיפתריה: שמותיה, התפתחותה ותיאורה בספרות התקופה

### 2.1 שמות הדיפתריה

מקור השם הוא ביוונית (*διφθέρα*), ומשמעו "עור". שמה העברי המודרני של הדיפתריה הוא קְרָמָת והוא נגזר מתיאור המחלה - חסימת הלוע על ידי הקרום או העור. ברבים ממקורות חז"ל נזכרה הדיפתריה בשם אסכרה [אסכרא], שהוא תעתיק של המילה היוונית *έσχάρα* שמשמעה רשת או סבכה (לצלייה).<sup>10</sup> הבבלי בשבת לג ע"ב מזהה את מחלת האסכרה עם הפסוק בתהלים סג, יב: "כִּי יִסְכַּר פִּי דוֹכְרֵי שְׁקָר". לאמתו של דבר, אין במקרא מקור מפורש העוסק בדיפתריה, וגם קשה להסיק מפסוק זה שהכוונה למחלה זו. פשוטה של פסוקית זו הוא שהמשורר משתוקק לחתימת פיהם של הרשעים כדי שלא יפגעו בו לרעה בדיבורם ובלשונם, ולא דווקא איחול שיחלו בדיפתריה. יוצא אפוא שהבבלי הוציא את הפסוק מידי פשוטו ודרש אותו במשמעות

<sup>8</sup> Aretaeus, *Causes and Symptoms of Acute Disease*, book I, chapter 9: On Ulcerations about the Tonsils, in: *The Extant Works of Aretaeus the Cappadocian*, edition and translation by Francis Adams, Boston 1972 (repr. London 1856).

<sup>9</sup> מעניין שיש המשערים שראשיתה של הדיפתריה באזור מסופוטמיה בתקופה הפרה-היסטורית. פיליפ מרגוליס (Phillip Margulies) טוען במונוגרפיה שלו על הדיפתריה שמקורה בבעלי חיים, והיא הועברה אל האדם בסביבות 3000 לפני ספה"נ במהלך ביות מין מסוים של פרה שמקורו שם. על התיאוריה של מרגוליס ראה P. Margulies, *Epidemics, Deadly Diseases throughout History: Diphtheria*, New York 2005, p. 19.

<sup>10</sup> דיון ממצה בדבר זיהוי שמות הדיפתריה מצוי אצל פרויס (לעיל הערה 1), עמ' 158-159. על הקשר שבין המונחים אסכלה (כלי צלייה) ואסכרה (מחלה) ראה דבריו של ד' שפרבר: "וכאן המקום להעיר, כי אף המחלה הקשה, האסכרה, המוזכרת בתלמוד בבלי ברכות ח ע"א, גם היא באה מאותה מלה יוונית, *έσχάρα*. השוני בין שתי הצורות הללו, אסכלה ואסכרה, המבדיל בין שתי המשמעויות השונות כל כך, הוא פרי חילוף אותיות רי"ש ולמ"ד — שינוי דיאלקטי רגיל ביותר במלות חז"ל השאולות מן היוונית". ראה ד' שפרבר, תרבות חומרית בארץ-ישראל, כרך ב, רמת גן תשס"ו, עמ' 32. והשווה: D. Sperber, *A Dictionary of Greek and Latin Legal Terms in Rabbinic Literature*, Ramat Gan 1984, pp. 50, 198-199.

של חסימת הגרון על-ידי הקרום הדלקתי שיוצר הנגיף של המחלה (והשווה למילה הערבית סקר = סקר, שמשמעה לסגור).<sup>11</sup> בכמה מקומות בתלמוד נזכרה מחלה ששמה סרונכי.<sup>12</sup> לטענת בוקסטורף (Buxtorf), ובעקבותיו יוליוס פרויס, מקור השם במילה היוונית Synagche,<sup>13</sup> והכוונה לדיפתריה. ג' רוזן, שעסק בהיסטוריה של הבריאות הציבורית, טען בצדק שהמילה היוונית Kynanche (Cynanche) מציינת כמה מחלות גרון ולוע המאופיינות בקשיי נשימה ובליעה, ובכללן הדיפתריה, כלומר אין זה מונח ספציפי וייחודי למחלה זו.<sup>14</sup> מעניין שרש"י זיהה מונחים תלמודיים נוספים עם הדיפתריה, כגון עינבתא<sup>15</sup> או חינכי.<sup>16</sup>

## 2.2. תיאור הדיפתריה

הדיפתריה תוארה במקורות חז"ל כמחלה קשה ואכזרית ביותר הפוגעת בעיקר בילדים אך גם במבוגרים. היא נחשבה "מיתה משונה"<sup>17</sup> או "מיתה רעה"<sup>18</sup> כנראה משום גרימתה לחניקת החולה ולגסיסתו האיטית ללא אפשרות להעניק לו טיפול רפואי יעיל.<sup>19</sup> יש חכמים שהרחיקו לכת והכריזו על הדיפתריה כמחלה הקשה מכל המחלות הידועות בימיהם. הטראגיות של המחלה תוארה במסורת המובאת בבבלי: "תשע מאות ושלושה מיני מיתה נבראו בעולם, שנאמר למות תוצאות – תוצאות בגימטריא הכי הוו. קשה שבכולן אסכרא, ניחא [=הקלה] שבכלן – [מיתת] נשיקה".<sup>20</sup> התפיסה התאולוגית המשתקפת מהפסוק מייחסת זיקה הדוקה בין הרפואה לעולם הדת. הבבלי,

<sup>11</sup> רש"י זיהה בפירושו לתלמוד הבבלי את האסכרה עם סינונימים שונים בצרפתית עתיקה, שכולם מוסכים לדיפתריה: בו"ן מלאנ"ט (ברכות מ ע"א); בונמלא"ן (שבת לג ע"א); בומנל"ט (סוטה ח ע"ב); בוצמל"ע (תענית יט ע"ב) או מלנ"ט (כתובות ל ע"ב). פירוש המונח בו"ן מלנ"ט הוא פצע טוב. וראה פרויס (לעיל, הערה 1), עמ' 159 על משמעות כינוי זה. רש"י השתמש גם במונח רפואי אחר: אשטרנגליו"ן (יומא פד ע"א) או אישטר"אנגולמנט (ברכות ח ע"א) שמשמעו דלקת שקדים או חניקה (strangulation). במקורות מאוחרים בימי הביניים הובא השם "חולי חונק (ראה שו"ע, או"ח, קעט, ו) או "חולי סוגר הגרון" (שם, תקעו, ה). על שמות וכינויים של מחלות בספרות הרבנית ראה א"א שמש, "מילון שימושי לשמות מחלות בספרות הרבנית של ימי-הביניים והעת החדשה", אסיא פא-פב (2008), עמ' 128-144.

<sup>12</sup> למשל, בבלי, יומא פד ע"א.

<sup>13</sup> פרויס (לעיל, הערה 1), עמ' 159. דעתו של בוקסטורף נדונה אצל פרויס שם.

<sup>14</sup> רוזן, בריאות הציבור, עמ' 6.

<sup>15</sup> בבלי, עבודה זרה כח ע"א.

<sup>16</sup> שם, גיטין סט ע"א.

<sup>17</sup> בבלי, סוטה לה ע"א. על הגדרת "מיתה משונה" כותב רש"י בתענית יא ע"א: "מיתה משונה – מת בחרב וברעב, וכל מיתה שאינה בידי מלאך המוות כדרך כל אדם על מטתו". רש"י מצמצם את ההגדרה של מיתה משונה למיתה שאינה מוות טבעי אלא במלחמה וכדומה. אמנם דיפתריה היא מחלה, אולם הייסורים הכרוכים בה מחשיבים אותה למשונה.

<sup>18</sup> בבלי, יבמות סב ע"ב.

<sup>19</sup> על היחנקות הלוקה בדיפתריה ראה קהלת רבה (וילנא) פרשה ט, א, יב.

<sup>20</sup> בבלי, ברכות ח ע"א. ובמקבילות ספרותיות נוספות: מדרש תנחומא (ורשא), פרשת מקץ, סימן י; ילקוט שמעוני, תהילים, רמז תשצז. על פי מסורת חז"ל המיתה האידיאלית היא הנקראת "מיתת נשיקה" – מיתה ללא ייסורים, והיא פוקדת צדיקים ואנשי מופת. ראה למשל ברכות ח ע"א; מועד קטן כח ע"א.

מאבחן 903 סוגים של מחלות, והוא רואה בדיפתריה החמורה שבהן בקטלנותה. ברור שאין מדובר במספר מדויק של התחלואים שפקדו את העברים בעת העתיקה. אנו מניחים שמספר המחלות שהיה ידוע ומוגדר אצל הרופאים הקדמונים היה נמוך מן הידוע לנו היום, ומכאן שהמספר הנקוב משקף את רמת ידיעתם הרפואית של בעלי המסורת. אין להוציא מכלל אפשרות שהכוונה למשפחות או לקבוצות של מחלות, ברם, במקרה זה נראה יותר שזהו מספר שהושג על ידי גימטריה המקבל תוקף מהפסוק בתהלים סח, כא: "האל לנו אל למושעות ולה' אדני למנות תוצאות" (ובעיקר מהגימטרייה של המילה "תוצאות" = 903).

בהמשך המסורת התלמודית מובאים שני תיאורים לתסמיני המחלה והופעתה בגוף החולה: "אסכרא דמיא כחזרא בגבבא דעמרא דלאחורי נשרא, ואיכא דאמרי: כפיטורי בפי ושט" (בבלי, שם). ובתרגום עברי: אסכרה דומה לענפים של צמח קוצני המסובכים בחתיכת צמר, שכאשר מנסים לנתקם גם הצמר ניתק. ויש אומרים: כמו חבל בתוך חור. כאמור, הרופאים הקלאסיים הציגו תיאורים שונים למחלות גרון (קורי עכביש, קרום לבן), אך קיים קושי אובייקטיבי להכריע אם הכוונה לדיפתריה. הסימפטומים שמציג התלמוד (להלן ניעזר בביאורו של רש"י) מתוארים תיאור ספרותי, אך לדעתי הם בהחלט משקפים את מופעי המחלה. רש"י מפרש בפירושו לברכות ה ע"א את המסורת הראשונה כך: "כענפי הסירים הנסבכים בגזת הצמר כשאדם נותק בחזקה ומשליך לאחור, שאי אפשר שלא ינתק הצמר עמה". כלומר הקרום שבלוע סמיך ודביק, ואי אפשר לנתקו בקלות ובמלואו מן הגרון, כשם שקשה לנתק סיבי צמר מסרפד קוצני (Urtica).<sup>21</sup> שלא כהיפוקרטס, המסורת התלמודית אינה מתארת במישרין את צורת הקרום או את צבעו אלא את הקושי להסירו, אך ודאי שיש בתסמין זה כדי לשכנע שהכוונה לדיפתריה. המסורת השנייה מדמה את פגיעתה של הדיפתריה ל"כפיטורי בפי ושט". על פשר דימוי זה כותב רש"י:

ים אוקיינוס יש בו מקומות שאינו מקבל ברזל, ומחברין לוחי הספינה על-ידי חבלים ועקלים שתוחבין בנקביו, ותוקעין אותו בדוחק לפי שהם גסין כמדת הנקב. פיטורי – חבלים, דמתרגמינן ופטורי ציצים (מלכים א' ו) – אטונין. בפי ושט – הוא הנקב, שהוא עגול כפי ושט.

פירוש זה מציע דימוי נוסף לקושי לנתק את הקרום שנוצר בלוע בעקבות הדיפתריה. הקרום דומה לחבלים המוכנסים ללולאות של לוחות הספינה. כדי להדק היטב את

<sup>21</sup> מקובל לזהות את ה"סירים" שבמקרא עם הסירה הקוצנית (*Sarcopoterium spiosum*). שהיא צמח נפוץ בבתה הים תיכונית בארץ-ישראל (נ' פינברון-דותן וא' דנין, המגדיר לצמחי בר בארץ ישראל, ירושלים תשנ"א, עמ' 285). ברם, רש"י הציע לזהותם עם ה"סירים" שבישעיה לד, יג: "ועלתה ארמונותיה סירים קימוש וחוח במבצריה". ראה מ' קטן, אוצר לעזי רש"י, ירושלים תשנ"א, מס' 3513: "סירים – אורטיא"ש – סרפדים". הסירה הקוצנית היא ממוצא מזרחי ים תיכוני ואינה גדלה באירופה. רש"י, כנראה מתוך הפסוק עצמו, הבין שמדובר בצמח קוצני, ולכן הציע את הסרפד שהיה נפוץ במקום מגוריו. על זיהוי הצמחים בפירושי רש"י לתלמוד ראה מאמרי: א"א שמש, "הרקע לכמה זיהויים מסופקים של רש"י למונחי צומח בספרות חז"ל", סידרא יח (תשס"ג), עמ' 177-192.

הלוחות שאמורים לעמוד בלחץ של גלי הים היו מכניסים בהם חבלים עבים במיוחד. החסימה ההרמטית של נקב הלולאה על ידי החבל דומה לחסימת הוושט (צינור המזון) של החולה על ידי הקרום. לאמתו של דבר, שתי המסורות המתארות את הקרום הקשה קרובות זו לזו, אלא שהראשונה מדגישה את אחיזתו החזקה של הקרום בלוע והקושי להסירו, והשנייה מדגישה את החסם שיוצר הקרום בגרון ואת הגורם לחנק של החולה. מדוע נחשבה הדיפתריה קשה מכל המחלות שהיו ידועות בתקופת המשנה והתלמוד? אם משום קטלנותה, הרי היו מחלות ממיתות וקטלניות אחרות! דומה שהתשובה נעוצה בשני גורמים מאפיינים של המחלה: א) פגיעתה לעתים קרובות בתינוקות ובילדים צעירים דווקא וגרימת צער וסבל רב להורים ולבני המשפחה; ב) מלבד חוסר האונים בטיפול במחלה וחוסר האמצעים היעילים להירפא ממנה, הייסורים והכאבים שפקדו את החולה היו כבדים מאוד. מותו היה הדרגתי ומלווה בתהליך איטי של חנק ודעיכת חיים.

### 2.3. התפתחות הדיפתריה בגוף החולה בראי הטקסטים הקדומים

לפי מסורת המובאת בבבלי, ברכות מ ע"א, אסכרה תוקפת את הנדבק דווקא בלילה. המקור שלפנינו אינו מפרט את הרקע הרפואי לכך, וייתכן שהיסוד לקביעה הוא פיזיולוגי, היינו שבמהלך הלילה יש ירידה בפעילות הגוף ובבליעת רוק, ולכן המחלה מצטברת בגרון. בהמשך הדברים אציג כיוון מיסטי בדבר תחילת המחלה בלילה – השפעת הירח או כוחות מזיקים הפועלים בלילה.

לפי השקפת הרפואה הקלאסית (גישה שיוחסה בעיקר לאריטיוס), הדיפתריה מתחילה להתפתח בתוך הגוף, ומשם היא עולה ומתפשטת לכיוון הגרון והלוע.<sup>22</sup> בהשקפה זו אחזו גם חכמים יהודים, והדים לכך מצויים בסוגיה שבבבלי שבת לג ע"ב:

תא שמע, כשנכנסו רבותינו לכרם ביבנה היה שם רבי יהודה ורבי אלעזר ברבי יוסי ורבי שמעון. נשאלה שאלה זו בפניהם: **מכה זו [האסכרה] מפני מה מתחלת בבני מעיים וגומרת בפה?** נענה רבי יהודה ברבי אלעאי ראש המדברים בכל מקום ואמר: אף על-פי שכליות יעצות, ולב מבין, ולשון מחתך – פה גומר. נענה רבי אלעזר ברבי יוסי ואמר: מפני שאוכלין בה דברים טמאין. דברים טמאים סלקא דעתך? אלא: שאוכלין בה דברים שאינן מתוקנים.

הקטע שלפנינו מציג דיון תאולוגי של שלושה תנאים ארץ-ישראליים מפורסמים מהדור הרביעי והחמישי באשר להתפתחות הדיפתריה והסיבות הדתיות להתפרצותה. שיחתם של התנאים התנהלה במרכז שביבנה בדור שלאחר חורבן הבית השני. בצד המכני של התפתחות הדיפתריה הניחו הקדמונים שיסודה במערכת העיכול (במעיים), ומשם היא עוברת אל הפה. אולם נתעוררה אצלם השאלה מהו הרקע התאולוגי להתפתחותה. רבי יהודה בר אלעאי התמקד ברעיון מדוע בסופו של דבר פוגעת המחלה בחלל הפה. לטענתו, הדבר קשור לשימוש אסור במערכת הדיבור, כגון לשון הרע. אמנם הדיבור קשור לאיברים נוספים (לפי תפיסת הקדמונים כליות, לב ולשון), אלא שהפה הוא האיבר המוציא לפועל את מחשבות האדם. דיבור שאינו ראוי עלול לגרום פגיעה של האסכרה באותו מקום ממש, בבחינת עונש טליוני – מידה כנגד מידה.

<sup>22</sup> פרויס (לעיל, הערה 1), עמ' 158.

רבי אלעזר ברבי יוסי הצייע הסבר אחר המבאר את הקשר שבין הדיפתריה למעיים ולפה כאחד. שני איברים אלה עלולים להיות קשורים לאכילה של מאכלים אסורים, והעונש הראוי לכך עשוי להיות הדיפתריה הפוגעת בהם. כפי שנראה להלן, ההשקפה הטליונית עיצבה גם את אופן המניעה של המחלה באופן של התנהגות דתית תקינה ונאותה.

הדפוס הפתולוגי של מחלה המתפשטת אל הגרון (מתוך המעיים או מחוץ לגוף) משתמע ממקורות נוספים הרואים באסכרה מחלה "העולה לתוך הפה". דוגמה לכך מובאת בירושלמי תענית פ"ד ה"ג, סח ע"ב ה"ג בתפילות של הקדמונים נגד התפרצות המחלה: "ברביעי היו מתענין על התינוקות שלא תעלה אסכרה לתוך פיהם".<sup>23</sup> ביטוי קרוב נזכר במדרש שבקהלת רבה (וילנא) פרשה ט, א, יב, המספר על אודות מותם הטראגי של המרגלים שהוציאו דיבת הארץ רעה ונענשו בפגיעתה של הדיפתריה:

וימותו האנשים מוציאי דַּבַּת הארץ רעה. במה הומתו? רבנן ורשב"י: רבנן אמרין אסכרה עלתה בגרונום ונחנקו ומתו, ורשב"י אמר בנשילת איברים מתו. ר' יהודה בר' סימון אמר טעמון דרבנן נאמר כאן במצודה רעה ונאמר להלן רעה מה רעה האמורה להלן חכה יורדת לגרונו של דג וחונקתו אף רעה האמורה כאן אסכרה עלתה בגרונו ומתו.

יש מקום להבנה שתיאור התפתחות האסכרה בפיהם של המרגלים באמצעות דימוי של ציד דגים באמצעות חכה מלמד על חדירת המחלה אל תוך הפה מן החוץ כמו פיתיון המשמש ללכידת הדגים (על המשמעות הטליונית של עונש המרגלים ארחיב להלן).

### 3. טיפולים רפואיים במחלה

בספרות התנאים והאמוראים מתועדים מקרים קשים של דיפתריה שלא היה אפשר לטפל בלוקים בה וגם מקרים של חולים שנרפאו ממנה. בפועל כשפגעה המחלה בחולה פגיעה חמורה לא עמד לרשותם של הקדמונים שום פתרון רפואי הולם, ועובדה זו עצמה תרמה לדימויה הפטאלי של הדיפתריה. אולי מכאן ניתן להבין מדוע המקורות מתמקדים ברפואה מונעת (preventive medicine) יותר מבטכניקות טיפוליות.<sup>24</sup> בבבלי, ברכות מ ע"א הובאה המלצה:

אחר כל אכילתך אכול מלח, ואחר כל שתייתך שתה מים, ואי אתה נזוק. תניא נמי הכי: אחר כל אכילתך אכול מלח, ואחר כל שתייתך שתה מים, ואי אתה נזוק. תניא אידך: אכל כל מאכל ולא אכל מלח, שתה כל משקין ולא שתה מים, ביום - ידאג מן ריח הפה, ובלילה - ידאג מפני אסכרה.

<sup>23</sup> ובנוסף אחר: "ברביעי היו מתענין על התינוקות שלא יעלה אסכרה בפיהם וימותו". ראה איכה רבה (וילנא) פרשה א, נא. וראה עוד להלן.

<sup>24</sup> על הרפואה המונעת בעולם הקדום (כדגש על ימי הביניים) ראה מאמרי: א"א שמש, "ירקות, קטניות ופירות-העץ בכתבים רבניים בימי-הביניים: הנחיות דיאטטיות-רפואיות", אסיא עה-עו (תשס"ה), עמ' 89-110.

השמועה שהובאה בשם רבי חייא, מהתנאים האחרונים בני דורו של רבי יהודה הנשיא, ממליצה על שני חומרים למניעת ריח רע בפה ולמניעת התפתחותה של דיפתריה: שימוש במים ובמלח, שהם חומרים פשוטים וזמינים בכל בית. התכונה הרפואית המשותפת לשני החומרים היא ניקוי הפה וחיטוי. לאורך הדורות שימשו המים בתרבות האנושית כחומר שטיפה וניקוי, וגם המלח נודע כחומר משמר, מחטא ומנקה.<sup>25</sup>

בהמשך הסוגיה הובאה המלצה נוספת למניעת דיפתריה: אכילת עדשים (עדשה תרבותית – *Lens culinaris = L. esculenta*):<sup>26</sup> "אמר רב מרי אמר רבי יוחנן: הרגיל בעדשים אחת לשלשים יום מונע אסכרה מתוך ביתו. אבל כל יומא לא. מאי טעמא? משום דקשה לריח הפה."<sup>27</sup> כלומר מומלץ לאכול עדשים אך לא בתדירות גבוהה, משום שטמונות בהם שתי תכונות מנוגדות: מצד אחד הם מועילים למניעת אסכרה, ומצד אחר אכילה מרובה שלהם מביאה להדפת ריח רע מהפה.<sup>28</sup> המלצות מקבילות לאכול עדשים לטיפול בבעיות רפואיות בגרון בכלל ובדיפתריה בפרט הובאו גם בספרות הרפואית היוונית-רומית, ומכאן שמדובר בהשקפה דיאטטית-רפואית רחבה. למשל, לטיפול באנגינה (*angina*) המלווה בשקדים דלוקים ונפוחים המליץ אריטיוס לגרגר שיקוי המכיל מי עדשים בתוספת לרכיבים רפואיים אחרים.<sup>29</sup> היפוקרטס ופליניוס מדווחים שנוזלים של עדשים מבושלים מועילים לכיבים הפוקדים את חלל הפה והגרון.<sup>30</sup>

השאלה המתעוררת היא במה מתבטאת תרומתם הרפואית של העדשים למניעת הדיפתריה. לפי ההשקפה הדיאטטית הרפואית של התקופה הקלאסית, כפי שמבטא אותה אריטיוס, עדשים מעוררים את פעולת העיכול של הקיבה ומעודדים הפרשת צואה.<sup>31</sup> רש"י בפירושו לבבלי, ברכות הביע השקפה זו, ועל רקעה טען שהעדשים מועילים למניעת המחלה: "מונע אסכרה – שהחולי בא מחמת עצור בני מעיים,

<sup>25</sup> על המלח בעת העתיקה יש מקורות למכביר. על מקומו בספרות היהודית ראה במאמרו של ע' לעף, "Das Salz", בתוך: I. Löw, *Fauna und Mineralien der Juden*, repr. Hildesheim 1969, pp. 137-170.

<sup>26</sup> על העדשים והשימוש הקולינרי בהם בתקופת חז"ל ראה I. Löw, *Die Flora der Juden*, Vienna-Leipzig 1924-1934, II, pp. 442-452; מ' ברושי, "על מזונם של בני ארץ-ישראל בתקופה הרומית", קתדרה 43 (תשמ"ז), עמ' 15-32, בייחוד עמ' 20.

<sup>27</sup> בבלי, ברכות מ ע"א.  
<sup>28</sup> ריחות רעים הנודפים מהפה מחמת בעיות בריאותיות הטרידו את הקדמונים, והוצע, למשל, להפיג אותם באמצעות חומרים מחטאים (מלח) או בעלי ריחות טובים (בשמים: קינמון, שרף מסטיק). ראה, למשל, משנה שבת ו, ה ובסוגיית התלמוד, שם סד ע"ב. בסוגיה זו ראה עוד א"ש הרשברג, "יפיה והתיפותה של האשה בזמן התלמוד", העתיד ד (תרפ"ג), עמ' 1-56, ובמיוחד עמ' 27.

<sup>29</sup> Aretaeus, *On the Therapeutics of Acute Disease*, book I, chapter VII: The Cure of Quinsy (לעיל הערה 8).

<sup>30</sup> Plinius, *Natural History*, Loeb; VII, 26; (לעיל הערה 5), VII, 26; Classical Library (LCL), (trans. H. Rackham), London 1949-1962, XXII, p. 70; פרויס (לעיל, הערה 1), עמ' 158.

<sup>31</sup> Aretaeus, *On the Cure of Chronic Disease*, book I, chapter 2: Cure of Cephalaea (לעיל הערה 8).



והעדשים משלשלים". רש"י קיבל את השקפת התלמוד שתחילתה של המחלה במערכת העיכול, ומשם התפשטתה אל הלוע והגרון. העדשים מרפים את הקיבה ודוחים את הגורם הפתוגני שבה אל מחוץ לגוף, ומכאן התועלת שבהם למניעתה. ברם, לנימוק זה אין כל יסוד על-פי הידע הרפואי המודרני.<sup>32</sup> למיטב ידיעתי, המקור התלמודי היחיד המתאר הגשת טיפול רפואי למחלת האסכרה נזכר בבבלי, יומא פד ע"א. במקור זה הוצע לבצע הקזת דם לאדם שנפגע מהמחלה:

שלשה דברים אמר רבי ישמעאל ברבי יוסי ששמע משום רבי מתיא בן חרש: מקיזין דם לסרוגני בשבת, ומי שנשכו כלב שוטה מאכילין אותו מחצר כבד שלו, והחושש בפיו מטילין לו סם בשבת.

כפי שציין יוליוס פרויס, הרופאים הקלאסיים, בהם קוליוס אוריליאנוס (Coelius Aurelianus), המליצו להקיז דם לריפוי דיפתריה, אלא שהם התלבטו מתי והיכן לבצע את ההקזה בגוף החולה.<sup>33</sup>

הצעת טיפול זה במקרה של דיפתריה ניתנת להסבר בשני אופנים: מצד אחד הקזת דם על צורותיה (חיתוך כירורגי, עלוקות) שימשה טיפול שגרתי וכללי למגוון תחלואים. על רקע הפטאליות של המחלה יש להניח שההקזה הייתה טיפול שאולי עשוי להועיל, ואם לא – לבטח לא יזיק. השערה אחרת היא שהקיזו דם סמוך למקום הנגוע במחלה (כנראה באזור הצוואר או הגרון) מתוך אמונה שניתן 'לנקז' את גורם המחלה המקנן שם. תפיסות כאלה על יעילות ההקזה היו ידועות בתרבויות הקדומות, ועל פיהן עם יציאת הדם ניתן לגרש את הגורם הפתוגני אל מחוץ לגוף. ניתן לשער שטיפלו בדיפתריה גם באמצעות הפעלת כוח פיזי, מעין עיסוי באזור הגרון. רמז להבנה זו מצוי במדרש זוטא על איכה (בובר), פרשה א, מג, המספר על מלחים ששטו בספינה ואחד מהם "דרך על צווארו של רבי אליעזר ויצאה אסכרה מפיו". אמנם בסיפור זה פעולת הדריכה על צווארו של רבי אליעזר לא נזכרה כטיפול רפואי אלא כפעולה אלימה שנסתיימה בתועלת לנתקף, אולם אפשר שהקדמונים ריכזו את חסימת הלוע על-ידי עיסוי הצוואר.

#### 4. מחלת הדיפתריה בעולם הדת והאמונה היהודית

אף שהקודקס המקראי מונה לא מעט תחלואים טליוניים (צרעת, מחלות מעיים, שחין, מחלות מין), הרי אין בו רמז להגדרתה של הדיפתריה כמחלה כזאת. אבל דומה שהשדה הספרותי המרכזי שבו תופסת הדיפתריה מקום בספרות חז"ל הוא משמעות המחלה בעולם הדת והאמונה, בעיקר בחיפוש אחר החטאים המביאים להתפתחותה. שתי סיבות עיקריות אפשריות למקומה של המחלה: האחת דתית – ספרות חז"ל בהיותה ספרות דתית-תאולוגית מובהקת המתחקה אחר המשמעויות הדתיות והאמוניות הכרוכות במחלה, והאחרת פרקטית – כאמור, לא עמד לרשותם של הקדמונים טיפול יעיל במחלה, ולכן הם חיפשו את המזור לה בעולם המחשבה הדתית ותיקון המעשים.

<sup>32</sup> רש"י ברכות מ ע"א, ד"ה מונע אסכרה. והשווה לפירושו בשבת לג ע"א: "אסכרה – חולי המתחיל במעיים וגומר בגרון, הנקרא בונמלא"ן".

<sup>33</sup> פרויס (לעיל, הערה 1), עמ' 158. טיפול זה נהג עד לתקופה המודרנית, אף כי יש להניח שאחזו בו לא משום יעילותו אלא מחוסר ברירה.

בספרות חז"ל יש שתי קטגוריות הקשורות לעולם האמונות שביסוד הדיפתריה: (1) החיפוש אחר החטאים הגורמים אותה; (2) הצעת תפילות ובקשות למיגורה.

#### 4.1. אסכרה כמחלה קדושה בעלת אופי טלילוגי

מאיר בר-אילן מציג במאמרו "על המחלות הקדושות" הדרן במוצאן של מחלות בראי המקרא והספרות היוונית-רומית שתי דעות עיקריות בדבר מחלות קדושות:<sup>34</sup> האחת כוהנית-דתית, כמו במקרא ובמידת-מה גם בתלמוד, הרואה במחלות מסוימות מחלות קדושות, היינו מחלות שמקורן בגורם-על. והאחרת – השקפה מדעית-רציונליסטית, למשל חיבורו של היפוקרטס (Hippocrates, 367-460 לפנה"ס) "על המחלה הקדושה" (Περὶ ἱερῆς νόσου), העוסק במחלת האפילפסיה. לפי השקפה זו, לכל המחלות יש הסבר טבעי שיש לגלות ולרפאו בדרכים רפואיות קונבנציונליות.<sup>35</sup> אחד מהיסודות המאפיינים של המחלה הקדושה הוא עקרון הענישה הטליוני, היינו מידה כנגד מידה: האל מעניש את החוטא באיבר שחטא.<sup>36</sup> כפי שנראה להלן, מוטיב זה בולט מאוד בדיוני חכמים במחלת הדיפתריה, שלדעתי נחשבת דוגמה קלאסית למחלה קדושה. מקורות חז"ל מזכירים כמה סוגי חטאים הגורמים את מחלת הדיפתריה. בשורות שלהלן אעמוד על ההסברים התאולוגיים לפגיעת האסכרה בחוטאים ועל העיקרון הטליוני הנלווה להם. אחד המקורות המנמק את פגיעת האסכרה בבעלי עברה מובא במסכת שמחות, בפרק העוסק בחוויותיה של נשמת הנפטר מיד לאחר שלב המוות:

אמר ר' יהושע שלשלאות חצין של ברזל וחצין של אש, מביא ומכה אותו, פעם ראשונה אבריו מתפרקין, שניה עצמותיו מתפרדין, ובאין מלאכי השרת ומקבצין אותו, פעם ג' דנין אותו בכל מדה ומדה, יום ראשון ושני דנין אותו בכך, ויום ג' דנין אותו מרגליו ומשתי עיניו ומשפתיו ומלשונו, ומרגליו למה מפני שהקדים רגליו לדבר עבירה, מכאן אחז"ל כל המקדים עצמו לדבר עבירה מקדימין לו מלאך המות, וכל המספר בלשון הרע מיתתו באסכרה (מסכת שמחות, מהדורת היגר, ניו-יורק תר"ץ-תרצ"ז, ספר חיבוט הקבר, פ"א ה"ז).

המקור שלפנינו מתאר אירועים קשים הפוקדים את החוטאים לאחר מותם כחלק ממערכת העונשים הראויה להם. מלאכים רעים המלווים את הנפטר מייסרים אותו בחצים של ברזל ודנים אותו בחומרה על כל מעשה שלילי שעשה במהלך חייו. במשך

<sup>34</sup> מ' בר-אילן, "על המחלות הקדושות", קורות טו (תשס"א-תשס"ב), עמ' כ-סב. רשימה של מחלות קדושות במקרא מובאת בטבלת הסיכום שם, עמ' מג.

<sup>35</sup> Hippocrates, Hippocrates, Loeb Classical Library (LCL), (ed. & trans. W.H.S. Jones), London-New York 1923, II, pp. 127-183.

<sup>36</sup> העונש הטליוני מוצג במקרא במקומות לא מעטים, והם נותחו במחקרים שונים כפי שנפרט להלן. בין הדוגמאות הנגעים שפקדו את פרעה (בראשית יב, יז). האחרון נענש במחלת מין כעונש על הניסיון לפגוע באשת איש, ומ' בר-אילן הרחיב בעניין במאמרו שם (לעיל, הערה 34), עמ' כח. וראה מאמרי: "א"א שמש", "והניף ידו אל המקום ואסף המצרע" (מל"ב ה, יא): על מגע ותנועת-יד כטכניקות מאגיות לריפוי צרעת", בית מקרא קפג (תשס"ה), עמ' 329-344. על העונש הטליוני ראה, למשל: C. Carmichael, *Biblical Laws of Talion*, Oxford 1986 ובמקורות שהביא בר-אילן, שם, הערה 25.

כמה ימים הם מענישים את איברי גופו של החוטא, וכל איבר נענש בגין עבירות שביצע החוטא בעזרתו. בסופו של התיאור מובאת תובנה כללית בדבר עונשו של חוטא: מקדימים לו את מלאך המוות לעברה שביצע, כלומר עונשים אותו על פי הכלל הטליוני מידה כנגד מידה. רבי יהושע, מגדולי התנאים בדור השני ומבחיירי תלמידיו של רבן יוחנן בן זכאי (מאה ראשונה לספה"ג), בוחר להדגים כלל זה באמצעות הזיקה שבין לשון הרע ובין פגיעתה הרעה של הדיפתריה – "וכל המספר בלשון הרע מיתתו באסכרה". על הקשר שביניהם נעמוד להלן.

השאלה התאולוגית מיהו החוטא הראוי להיפגע מאסכרה נדונה ביתר הרחבה בתלמוד. אם מקורות התנאים ראו בדיפתריה בעיקר עונש למספרי לשון הרע, הרי בתלמוד החטאים שבגינם היא תוקפת מגוונים הרבה יותר. סוגיה זו הובאה בבבלי, שבת לג ע"א-ע"ב, ומשום חשיבותו של הקטע העוסק בעניין נביא אותו בשלמותו:

תנו רבנן, ארבעה סימנין הן: סימן לעבירה – הדרוקן, סימן לשנאת חנם – ירקון, סימן לגסות הרוח – עניות, סימן ללשון הרע – אסכרה. תנו רבנן: אסכרה באה לעולם על המעשר, רבי אלעזר ברבי יוסי אומר: על לשון הרע. אמר רבא, ואיתימא רבי יהושע בן לוי: מאי קראה והמלך ישמח באלהים יתהלל כל הנשבע בו כי יסכר פי דוברי שקר (תהלים סג, יב). איבעיא להו: רבי אלעזר ברבי יוסי על לשון הרע קאמר או דילמא אף על לשון הרע נמי קאמר? תא שמע, כשנכנסו רבותינו לכרם ביבנה היה שם רבי יהודה ורבי אלעזר ברבי יוסי ורבי שמעון. נשאלה שאלה זו בפניהם: מכה זו מפני מה מתחלת בבני מעיים וגומרת בפה? נענה רבי יהודה ברבי אלעזר ראש המדברים בכל מקום ואמר: אף על-פי שכליות יועצות, ולב מבין, ולשון מחתך – פה גומר. נענה רבי אלעזר ברבי יוסי ואמר: מפני שאוכלין בה דברים טמאין. דברים טמאים סלקא דעתך? אלא: שאוכלין בה דברים שאינן מתוקנים. נענה רבי שמעון ואמר: בעון ביטול תורה. אמרו לו: נשים יוכיחו שמבטלות את בעליהן. נכרים יוכיחו שמבטלין את ישראל תינוקות יוכיחו שמבטלין את אביהן. תינוקות של בית רבן יוכיחו. התם כדברי גוריון, דאמר רבי גוריון ואיתימא רב יוסף ברבי שמעיה: בזמן שהצדיקים בדור, צדיקים נתפסים על הדור. אין צדיקים בדור – תינוקות של בית רבן נתפסים על הדור. אמר רבי יצחק בר זעירי ואמרי לה אמר רבי שמעון בן נזירא: מאי קרא אם לא תדעי לך היפה בנשים צאי לך בעקבי הצאן וגו' ואמרינן: גדיים הממושכנין על הרועים. שמע מינה: אף על לשון הרע נמי קאמר, שמע מינה.

בראשית הקטע נמנים כמה פגעים, מחלות ותחלואים הנגרמים מחטאים של האדם. גישתו של בעל המסורת היא שאלו "סימנים של פגעים", היינו מחלות הפוקדות את החוטא כדי לרמוז לו על מעשיו הקלוקלים כדי שיתקנם. בין החטאים הנזכרים: הדרוקן (=בצקות כלליות [Edema] או מיימת [Ascites])<sup>37</sup> סימן כללי לדבר עברה; ירקון (=מחלת הצהבת [Jaundice]) סימן לשנאת חנם ואסכרה המאותתת על לשון הרע.

<sup>37</sup> א' שטינברג, אנציקלופדיה הלכתית רפואית, כרך ג, ירושלים תשנ"ג, עמ' 567.

במהלך הסוגיה מציב עורך הסוגיה במרכז הדיון את השאלה אם רבי אלעזר ברבי יוסי סבור שלשון הרע בלבד גורם אסכרה או אף עוונות אחרים. השאלה הופנתה לפורום מכובד של חכמי יבנה, והם קבעו שהתפתחות המחלה מהמעיים לכיוון הפה מוכיחה שהכוונה ללשון הרע דווקא, שמוצאו בפה האדם. ברם, לפי דעות אחרות המחלה מתפתחת בפה על רקע אכילת מאכלים אסורים או עוון ביטול תורה, שגם הוא קשור לשימוש בפה במהלך הלימוד. התלמוד ניסה לסתור את ההבנה שאסכרה נגרמת מביטול תורה בטענה שגם אנשים שאינם חייבים בלימוד תורה נפגעים ממנה, כגון נכרים, נשים וילדים. הטענה שהושמעה היא שהאחרונים אמנם אינם חייבים בלימוד תורה, אולם כאשר הם מבטלים את החייבים בכך גם הם נפגעים מהמחלה, ואף תינוקות של בית רבן הלומדים תורה נפגעים מהמחלה בעוון הדור. בסופה של הסוגיה נקבעת המסקנה שלא רק על לשון הרע מגיעה המחלה אלא גם על חטאים אחרים. רעיון הקשר בין דיבור לשון הרע לדיפתריה פותח במדרשי אגדה הנוגעים לסיפור המרגלים בדור המדבר (במדבר יג, א-לג). בתלמוד הבבלי ובספרות המדרש הוצגו כמה מסורות על עונשם של המרגלים שהוציאו דיבת הארץ רעה, ושבגללם לא נכנסו בני ישראל לארץ-ישראל מיד לאחר צאתם ממצרים. בבבלי בסוטה לה ע"א הובא:

וימותו האנשים מוציאי דבת הארץ רעה במגפה – אמר רבי שמעון בן לקיש: שמתו מיתה משונה. אמר רבי חנינא בר פפא, דרש ר' שילא איש כפר תמרתא: מלמד, שנשתרבב לשונם ונפל על טיבורם, והיו תולעים יוצאות מלשונם ונכנסות בטיבורם, ומטיבורם ונכנסות בלשונם. ורב נחמן בר יצחק אמר: באסכרה מתו.

על-פי הטקסט המקראי מתו המרגלים במגפה, אולם לא צוין במפורש איזו. האמורא הארץ-ישראלית ריש לקיש מהדור השני טען שלא מדובר במגפה המונית ומידבקת אלא במיתה משונה, יוצאת-דופן.<sup>38</sup> לפשרה של מיתה חריגה זו הובאו כמה הצעות. רבי שילא הציע פירוש דמיוני למדיי: לשונם של המרגלים התארכה עד לטבורם, ותולעים שהתהלכו על לשונם הגיעו לטבורם ולהפך. רבי נחמן הציע להסביר שהמרגלים לקו בדיפתריה, שאף היא מחלה חריגה ואכזרית ביותר.<sup>39</sup> הקשר שבין שתי המחלות שהוצעו ברור למדיי: בשתייהן מודגש העונש הטליוני – המרגלים חטאו בלשונם, ולכן הוענשו במיתה הקשורה לאזור הפה או הלשון.

<sup>38</sup> והשווה למדרש זוטא קהלת (בובר), וילנא תרפ"ה, פרשה ט, יב המבחין בין מוות למגפה: "וימותו האנשים (במדבר יד, לז). במה מתו. רבנן אמרין באסכרה מתו. רבי שמעון בן יוחי אומר במגפה מתו, מלמד שנתרבב לשונם ונפל על טבורם, אמר ר' יצחק אין אומר אדם לשון הרע עד שכופר בעיקר, שנאמר אשר אמרו ללשונינו נגביר וגו' (תהלים יב ה)". כלומר לדעת חכמים, המרגלים מתו מאסכרה, וזו אינה נחשבת מגפה, ואילו רשב"י סבור שהתארכות לשונם בביזיון מלמדת שמתו במגפה.

<sup>39</sup> בקהלת רבה (וילנא), ירושלים, ד"צ וילנא תרל"ח, פרשה ט, א, יב הוצעה אפשרות שלישית, והיא שהמרגלים נענשו "בנשילת איברים". אולם קשה למצוא קשר בין העונש של נשילת איברים לעיקרון התאולוגי מידה כנגד מידה. ייתכן שהכוונה לצרעת (Leprosy), שלפי חז"ל היא מחלה טליונית הבאה כעונש על דיבור לשון הרע.

לפי ההשקפה המובאת בבבלי, כתובות ל ע"א-ע"ב, הדיפתריה (במקור: סרונכי) היא מחלה שבה מעניש הקב"ה אנשים חוטאים שלא ניתן להענישם בהיעדר סנהדרין:

מיום שחרב בית המקדש, אף על פי שבטלו סנהדרין, ארבע מיתות לא בטלו; לא בטלו? הא בטלו להו! אלא, דין ארבע מיתות לא בטלו, מי שנתחייב סקילה - או נופל מן הגג או חיה דורסתו, ומי שנתחייב שריפה - או נופל בדליקה או נחש מכישו, ומי שנתחייב הריגה או נמסר למלכות או ליסטים באין עליו, ומי שנתחייב חנק או טובע בנהר או מת בסרונכי!

לאחר שחרב בית המקדש ובטלה הסנהדרין אין בישראל מוסד משפטי שבסמכותו לדון ולהוציא לפועל את ארבע מיתות בית דין. הפתרון לבעיה שנוצרה הוא הענשתם של החייבים על ידי כוח עליון, כלומר דינם מסור לשמים.<sup>40</sup> אשר על כן, מחלת הדיפתריה, הנחשבת מחלה "קדושה" הגורמת חנק של החולה, היא הפתרון לחייבים בעונש חנק לפי דיני המשפט העברי.

יש חכמים שטענו שדיפתריה היא שבט חובלים גם לחטאים זוטרים, למשל אי-הקפדה על עריכת טקס הבדלה על יין במוצאי שבת לפני אכילה או שתייה. הבבלי בפסחים קה ע"א מספר על האמורא רב הונא שהזהיר אדם ששתה מים לפני ההבדלה שהדבר עלול לגרום לו דיפתריה: "רב הונא ראה אדם ששתה מים לפני ההבדלה ואמר לו: אתה לו חושש שתלקה באסכרה? משמו של רבי עקיבא אמרו: כל הטועם כלום [=משהו] קודם שיבדיל מיתתו באסכרה. [אבל] חכמים מבית מדרשו של רב אשי לא הקפידו שלא לשתות מים לפני הבדלה" (תרגום שלי מארמית. אא"ש). רב הונא סבור ששתיית מים לפני הבדלה גורמת דיפתריה. פשר האיסור והעונש לא צוינו, אך אפשר שגם כאן הרעיון התאולוגי שביסוד העונש הוא טליוני.<sup>41</sup> החוטא ביצע עברה הקשורה להנאה חומרית באזור הלוע (שתיית מים), ולכן הוא נענש במחלה הפוקדת אזור זה.<sup>42</sup> לפי המסופר במקומות אחרים, היו חכמים שאיימו על חוטאים פוטנציאליים לבל יבצעו את זממם פן ייפגעו ממחלת הדיפתריה. הבבלי (נדה כ ע"א) מספר על רבי חנינא, אמורא ארץ-ישראלי בדור הראשון, שבדק כתם נידה בהשוואה לצבע של סוג

<sup>40</sup> "מיתה בידי שמים" היא צורת ענישה המאפיינת משפט דתי המושתת על אמונה בכוח אוביקטיבי השולט בצדק האנושי. דוגמאות נוספות לשימוש במיתה בידי שמים לענישה ראה משנה, בבא קמא ו, ד; בבלי, קידושין מג ע"א. וראה ז' פלק, "ממשנת חסידים", ספר הזכרון לבנימין דה-פריס, תל אביב תשכ"ט, עמ' 64-65.

<sup>41</sup> לטענת רבי שמואל אליעזר איידלש (המהרש"א, קרקא 1555-1632), האיסור לשתות או לאכול קודם הבדלה במוצאי שבת קשור לאמונה שבזמן זה נברא האור, כפי שמספר המדרש בבראשית רבה (תיאודור-אלבק) פרשה יא, ב, ג. לדעתו, בריאת האור מזכירה את חטאה של הלבנה שטענה "אין שני מלכים משמשים בכתר אחד" בזמן בריאת המאורות הגדולים (ראה להלן), ולכן ראוי להתענות על כך. כפי שנראה להלן בהרחבה, דיבור רע כלפי מישו היה בעיני חז"ל גורם להתפרצות של אסכרה. מכאן שהשותה לפני הבדלה ואינו נותן דעתו לחטא לשון הרע של הלבנה ייפגע מאסכרה. ראה המהרש"א בחידושי אגדות לפסחים קה ע"א, ד"ה כל הטועם.

<sup>42</sup> התוכנה שמדובר בעונש טליוני צוינה אצל בעלי התוספות בפירושם לסוגיה זו, ד"ה לא קפדי אמיא: "מדה כנגד מדה – הוא משביע גרונו יחנק ואסכרה במקום חנק כדאמרינן (כתובות ל ע"ב) מי שנתחייב חנק או טובע בנהר או מת בסרונכי והיינו אסכרה".

מסוים של קרקע ללא דילול הקרקע במים כמתבקש כדי לקבל את הגוון המתאים. בשל כך קיללו רבי ישמעאל ברבי יוסי, שהיה תנא בדור החמישי ובעל דרגה גבוהה משלו, שייפגע במחלת אסכרה. במקרה זה לא נתברר מדוע רבי ישמעאל קיללו במחלה זו, שכן קשה למצוא קשר רעיוני או תאולוגי בין החטא לעונש. ייתכן שמדובר בעונש על קיום יחסי אישות עם אישה נידה, שהוא הוא כרת בידי שמים, וכנזכר לעיל, הדיפתריה נחשבה מחלה קדושה שהנפגעים ממנה הם חוטאים שאינם נענשים בידי בית דין של מטה. ידועים מקרים לא מעטים של חכמים בתקופת המשנה והתלמוד שקיללו אנשים ופגעו בהם באופנים שונים בעקבות מעשים לא ראויים שביצעו,<sup>43</sup> אך אין ספק שקללה כזאת חריגה ויוצאת דופן.

#### 4.2. תפילות ותעניות בעת פרוץ הדיפתריה

תפילות ציבוריות לשם הצלה והתגוננות מפני דיפתריה נהגו בתקופת התנאים והאמוראים בשני אופנים: תפילות שגרתיות במהלך כל ימות השנה המייחלות לכך שהמחלה לא תתפרץ ותפגע בבני הקהילה ותפילות ותעניות במקרים של התפרצות המחלה והתפשטותה.

##### 4.2.1. תפילתם של אנשי המעמד בימי רביעי – הפן המיסטי של האסכרה

בימי הבית השני ערכו אנשי מעמד תפילות שונות לשלומם של בני ישראל.<sup>44</sup> קבוצת אנשים זו התפללה על מאורעות וסכנות המתרגשות לבוא לעולם, ובכל יום מימות השבוע התפללו על סכנה צפויה אחרת. המקור הקדום ביותר המדווח על תפילותיהם של בני הקבוצה במשך ימות השבוע מובא במסכת סופרים יז, ד:

אנשי משמר היו מתענים בכל יום, בשני על מפרשי הים, דכתיב ויאמר אלהים יהי רקיע בתוך המים; בשלישי על מהלכי דרכים, שנאמר ויאמר אלהים יקוו המים מתחת השמים אל מקום אחד, ברביעי על התינוקות, שלא תעלה בהן אסכרה וימותו, דכתיב ויאמר אלהים יהי מאורות, מארת כתיב, בחמישי על מעוברות ועל מיניקות, מעוברות שלא יפילו, ומניקות שלא ימותו בניהן, שנאמר ויאמר אלהים ישרצו המים שרץ נפש חיה. בערב שבת ובמוצאי שבת לא היו מתענים, מפני כבוד השבת, ויש אומרים בערב שבת בין השמשות ניתוספת נשמה יתירה בישראל, ולאחר השבת נוטלין אותה הימנו, דבר אחר מפני הנוצרים שלא יאמרו על כי אנו שמחים בראשון הם מתענים בו, אבל אמרו חכמים בזמן המעמדות לא היו חוששין לאיבת גוי, אלא משום דכתיב וינפש, וי על הנפש.<sup>45</sup>

התפילות על נושאייהן השונים סודרו לפי ימי השבוע בסדר הזה: יום ב' – תפילות על יורדי הים שלא יפגעו מסערות ותאונות ימיות; יום ג' – הולכי דרכים; יום ד' –

<sup>43</sup> על חכמים הפוגעים באנשים שביצעו מעשים אסורים ראה, למשל: ירושלמי שביעית פ"ט ה"א, לח ע"ד; בבלי, ברכות נח ע"א; שם, שבת לד ע"א; שם, בבא בתרא עה ע"א.

<sup>44</sup> על תפילותיהם של אנשי מעמד ראה י' תבורי, "עבודת ה' של אנשי המעמד", בתוך: י' תבורי (עורך), מקומראן עד קהיר: מחקרים בתולדות התפילה, ירושלים תשנ"ט, עמ' קמה-קסט.

<sup>45</sup> וראה במקבילות האלה: ירושלמי, תענית פ"ד ה"ג, סח ע"ב; איכה רבה (וילנא) פרשה א, נא.

לתינוקות לא ייפגעו מאסכרה; יום ה' – תפילה על נשים מעוברות (שלא יפילו) ונשים מיניקות (שתינוקן לא ייפגע).

התלמוד הציג אסמכתאות מפסוקים הלקוחים מסיפור בריאת העולם בדבר הזיקה שבין נושא התפילה ליום שבו הן נאמרו. למשל, ביום ב' התפללו על יורדי הים, שכן ביום זה נבראו הימים ומקורות המים. ביום ג' התפללו על הולכי דרכים, שכן ביום זה נבראה היבשה וכן הלאה. הנימוק לעריכת תפילה למניעת התפרצות דיפתריה ביום ד' הוא שביום זה נבראו גרמי השמים, וזהו יום מאָרה וקללה, על פי הפסוק המקראי המספר על בריאת גרמי השמים (בראשית א, יד), שבו נכתבה המילה מאורות ללא האות וי"ו: "מָאֲרֹת" – במשמעות קללה. דרשה זו מעוררת שתי שאלות: מדוע התפרשה המאָרה של יום רביעי כפגיעה של האסכרה בתינוקות ולא יוחסה למחלה אחרת? ומה הקשר של הדיפתריה לגרמי השמים?<sup>46</sup>

ניתן להציע הסבר אחר הנוגץ בסימבוליות של עיבור הירח ובאמונה שנודעת לירח השפעה על הולדתם של ברואים, ובכלל זה תינוקות.<sup>47</sup> הזיקה של הירח לעיבור וללידה היא מוטיב טראנס-תרבותי – יהודי ונכרי כאחד. זיקתו של הירח לתינוקות היא שהוא עצמו מעין תינוק הנוולד מחדש מדי חודש בחודשו והקשר שלו לנשים, שכמותן אף הוא נוהג דרך קבע במחזור חודשי או בעיבור. רעיונות כאלה מתבטאים באמונות ובפולקלור של העמים הקדומים, ונציע כמה דוגמאות: לירח נודעה השפעה על גדילת צמחים כמו דלועים<sup>48</sup> וגם על פנינים.<sup>49</sup> במצרים העתיקה נחשב הסהרון (חצי סהר)

<sup>46</sup> שאלות אלו העסיקו את הפרשנים בתקופה הבתר-תלמודית, והם הציעו הסברים רעיוניים שונים. למשל, על רקע היותה מחלה המתפרצת בעקבות לשון הרע (ראה לעיל) טען פרשן המקרא הנודע רבי ברוך אפשטיין (בוברויסק, 1860-1942) שהחשש שהדיפתריה תתפשט בימי רביעי סיבתו שביום זה טענה הלבנה "אין שני מלכים משמשים בכתר אחד" (ראה בבלי, חולין ס ע"ב), טענה שיש בה נימה של פגיעה במעמדה של השמש, ואכן הלבנה נענשה והקב"ה הפך אותה לגרם שמים קטן. ראה תורה תמימה, ירושלים תשס"ו, בראשית א, הערה לז: "ואותו יום (=יום רביעי) צריך רחמים ביחוד על מחלת האסכרה משום דאמרו (שבת לג ע"א) אסכרה באה על עון לשון הרע, וביום הרביעי הי' עון הראשון ללה"ר [ללשון הרע] בזה שרגנה הלבנה על החמה לפני הקב"ה אי אפשר לשני מלכים שישתמשו בכתר אחד".

<sup>47</sup> כיוצא בזה רווחה בעולם העתיק האמונה שיש זיקה בין תופעות אסטרונומיות למאורעות קשים העתידים לבוא, ועל כן חששו מתופעות אלה. על אמונה זו במקורות היהודיים ראה, למשל, תוספתא, סוכה (ליברמן) ב, ו: "בזמן שחמה לוקה סימן רע לאומות העולם לבנה לוקה סימן רע לשונאיהם של ישראל". דוגמה להשקפה שגרמי השמים משפיעים על בני אדם מופיעה במיתולוגיה היוונית, באודיסיאה של הומרוס. מסופר שרועה החזירים – היחיד משרתיו של אודיסאוס שנשאר נאמן לאדונו, התנבא שאודיסאוס ישוב בתחילת החודש. כידוע, רק בראש חודש עשוי להתרחש ליקוי חמה. ואכן, בחגיגת ראש החודש חוזר אודיסאוס לביתו כשהוא מחופש לנווד ופוגש את המחזרים של אשתו, והסימן לפורענות העומדת לבוא עליהם הוא ליקוי חמה מפתיע. ראה *The Odyssey of Homer* (translation by S.H. Butcher & A. Lang), London 1912, Book XX, lines 356-357, p. 342. ליקויי המאורות בהיסטוריה של התקופה הקלאסית ראה בהרחבה G.F. Chambers, *The Story of Eclipses*, New York 1908, pp. 92-108.

<sup>48</sup> ראה בפירושו של רש"י לפסוק "וּמִמָּגֵד תְּבוֹאֵת שָׁמֶשׁ וּמִמָּגֵד גְּרֵשׁ יָרְחִים" (דברים לג, יד): "גרש ירחים – יש פירות שהלבנה מבשלתן ואלו הן קשואין ודלועין". ובהרחבה במאמרי: א"א שמש, "הדלעת, הירח, הכישוף והסמל": הדלועיים במסורת ישראל ובפולקלור העממי", ידע עם ל-לא (תשס"ו), עמ' 147-158.

סמל של האלה איזיס, והוא שימש מגן לאימהות וילדים. ברומא נהגו נשים צעירות לענווד אותו כדי להבטיח לידת תינוקות בריאים.<sup>50</sup> הפילוסוף הרומאי הנודע מרקוס טוליוס קיקרו (Marcus Tullius Cicero) מספר על רכיבי טבע ותפקידם בקוסמוס וכותב על תפקידם של גרמי השמים את הדברים האלה: "והשמש עצמה שוטפת באורה עולם ומלואו, וכאשר מציפה בו את הירח, זה מביא עמו את ההתעברויות והלידות את ההבשלה והצמיחה".<sup>51</sup>

מעניין שמקורות קבליים-מיסטיים מאוחרים הסבירו שפגיעת הדיפתריה קשורה לשדה לילית, שנודע לה מקום בולט בדמונולוגיה היהודית. שדה זו מתוארת בטקסטים יהודיים מיסטיים כמסכנת תינוקות קטנים ותוקפת בני אדם בעיקר בלילה, בזמן השינה.<sup>52</sup> כפי שהראה ש' קוטק, אמונות על פגיעות של שדים ומזיקים רווחו גם בתקופת התנאים והאמוראים,<sup>53</sup> אך נראה שבזיקה לדיפתריה השפעתה הקטלנית של הלבנה הומרה לאחר זמן בהשפעותיה של לילית.<sup>54</sup>

#### 4.2.2. תפילות ותעניות בעת פרוץ מגפת אסכרה

במקרה שמחלת הדיפתריה פגעה באנשים מעטים, לא קבעה המנהיגות הדתית תענית ציבורית. אך כאשר החלה להתפתח מגפה, קבעו פרנסי הציבור תעניות ותפילות מיוחדות. כותבי התקופה עוסקים בשאלה מהו הקריטריון למגפה של דיפתריה שבגינה יש לקבוע תענית. המקור הראשון העוסק בשאלה זו בתקופת התנאים הוא התוספתא בתענית (ליברמן) ב, ט:

<sup>49</sup> על פי אמונה קדומה, הפנינה נוצרת מטיפה הנופלת אל תוך צדפת ים המתעברת על ידי הירח. ראה ד' מוריס, בלי עין רעה: קמיעות אבנים, סגולות (תרגום ג' דור), בן שמן 2003, עמ' 27. מוריס, שם, עמ' 136.

<sup>51</sup> מרקוס טוליוס קיקרו, על טבע האלים, הוצאת בר אילן, רמת גן תשנ"ב, עמ' 132, ספר שני, פסקה 119.

<sup>52</sup> זוהר, ח"א (בראשית), פרשת בראשית, נה ע"א. על לילית ההורגת וחונקת ילדים ראה א' ליבס (עורכת), שדים, רוחות ונשמות: מחקרים בדמונולוגיה מאת גרשם שלום, ירושלים תשס"ד, עמ' 60-79, ובמקורות הרבים שהובאו שם בעמ' 77-78. נציין שלפי מקורות קבליים המושפעים מן האסטרולוגיה קשורה לילית עם כוכב שבתאי, וכל בעלי מרה שחורה הם בניה, אך לפי שעה לא מצאתי קשר בינה ובין הלבנה. ראה זוהר, רעיא מהימנא, ח"ג, רכז ע"ב.

<sup>53</sup> למשל, בני תקופת התלמוד חששו לשתות מים מנהר או מאגם בלילה, משום "שברירי דלילא" (בבלי, פסחים קיב ע"א). ככל הנראה מדובר בשד, אך שמואל קוטק מציע את האפשרות שהפחד היה מבוסס על הסכנה לבלוע עלוקה מתוך המים ש"הפכה לשד", ונראים דבריו. על האמונות בישויות דמוניות בתקופת חז"ל והשפעותיהן על עולם המחלות ראה ש' קוטק, "שדים ומחלות בתלמוד", בתוך: ע' רימון (עורכת), חולי ומרפא בימי קדם, חיפה תשנ"ו, עמ' 28-35.

<sup>54</sup> האמונה בפגיעותם של ילדים לשדים נוספים, כגון קטב מרירי, הייתה מקובלת בעולם האמונות של יהודי אשכנז בימי הביניים. על פי סיפור מזעזע שמספר רבי יהודה החסיד (אשכנז, מאה 13), הלכו ילדים בצהריים לבית הספר "וראו כולם קטב מרירי ומתו כל התנוקות, אלו שניים התעלפו ונפלו בחולי ונפל עורם ושערם" (ספר חסידים, מהדורת ר' מרגליות, מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"ז, סימן תקמט). על שדים ומחלות במקורות היהודיים הקדומים ראה ש' קוטק, "על תקופת הילדות בספר חסידים: רפואה, פסיכולוגיה וחינוך בימי הביניים", קורות ח (תשמ"ד), עמ' 297-318.



דבר שיש בו הפסק, אפ'י שלשה מתים ביום אחד, זה אחר זה אין זה דבר. שאין בו הפסק, אפ'י שלשה מתים בשלשה ימים זה אחר זה הרי זה דבר שאין בו הפסק. אסכרה – אם מתין בה מתריעין עליה. אם לאו, אין מתריעין עליה.

התוספתא מבחינה בין מגפת דָּבָר לאסכרה. המונח "דָּבָר" בספרות חז"ל אמור במחלת הדָּבָר במובנה הרפואי המקובל (Pest, Plague),<sup>55</sup> אך הוא בא גם במשמעות כללית של מחלה מידבקת המביאה למותם של כמה אנשים במקום אחד בזמן קצר.<sup>56</sup> העיקרון המנחה בקביעת תענית במקרה של מגפת דבר הוא שאנשים מבני העיר מתים ללא הפסקה, כלומר בכל יום מת אדם אחד לפחות. למשל, אם מתים שלושה אנשים בעיר ביום אחד, ולאחר מכן אין מתים, זהו דָּבָר בהפסקה ולא קובעים עליו תענית. אבל אם מתים אנשים במשך שלושה ימים, בכל יום אדם אחד, זהו דָּבָר ללא הפסקה המחייב קביעת תענית.

ואולם שלא כבמגפת דָּבָר, הקריטריון הקובע בקביעת תענית במקרה של מגפת דיפתריה הוא שהמחלה הביאה למותו של אדם ללא קשר לכמות הנפטרים ומשך זמן המגפה. הבחנה זו מבוססת על הנזכר לעיל, שאפשר שמחלת הדיפתריה אינה מפילה חללים, אך במקרים שהחיידיק שהתפשט היה אליים יותר, היא גרמה מוות.<sup>57</sup> בירושלמי הועלתה שאלה על שילוב שתי המגפות יחד, שיכול להיות רלוונטי בעת מלחמות, כאשר מערכת הבריאות הקהילתית קורסת.<sup>58</sup>

### 5. מגפת הדיפתריה שפקדה את תלמידי רבי עקיבא

מקורות אחדים בספרות התנאים והאמוראים עוסקים במותם הקולקטיבי של תלמידי רבי עקיבא. המסורות הללו מציעות תיאורים והסברים שונים למותם של התלמידים, זמן המגפה ודיון בסיבות התאולוגיות שהביאו להתפרצותה. כפי שאראה להלן, פרשה טראגית זו לוטה בערפל, ויש היבטים שונים הנוגעים לה הזקוקים לבחינה ולעיון. אהרון אופנהיימר הציג את הסברה שהתלמידים מתו בלחימה במערכה או כספקי שירות ללחימה במהלך מרד בר-כוכבא (132-135 לספ"ה), שרבי עקיבא היה מנהיגו הרוחני.<sup>59</sup> טיעון זה מבוסס על ההנחה שבית מדרשו של רבי עקיבא, שהכיל תלמידים

<sup>55</sup> מחלה זיהומית הנגרמת על ידי החיידיק *Pasteurella Pestis*. החיידיקים מועברים לאדם על ידי פרעושים שמצצו את דמן של חולדות שנפגעו במחלה. הסימפטומים של הדָּבָר מאופיינים בדלקת של רקמות הלימפה, וסימנה הבולט הוא התנפחות בלוטות הלימפה (bubo).

<sup>56</sup> שטינברג (לעיל, הערה 37), כרך 5, עמ' 562-563.

<sup>57</sup> קריטריון זה נקבע גם בתלמוד הבבלי. ראה בבלי, תענית יט ע"ב: "ואסכרא, בזמן שיש בה מיתה מתריעין עליה, בזמן שאין בה מיתה אין מתריעין עליה".

<sup>58</sup> ירושלמי, תענית פ"ג ה"ה, סו ע"ד: "תני אסכרה כל שהיא שנים בדבר ואחד באסכרה איתא חמי אסכרה כל שהיא ואת אמר הכין לכן צריכה כשהתריעו על האסכרה והלכה לה ואחר כך מתו שנים בדבר ואחד באסכרה".

<sup>59</sup> על מרד בר-כוכבא נכתבו מחקרים רבים למדי. למשל: ש' ייבין, מלחמת בר-כוכבא, מוסד ביאליק, ירושלים 1957; ש' אברמסקי, בר-כוכבא: נשיא ישראל, תל אביב 1961; א' אופנהיימר (עורך), מרד בר-כוכבא, מרכז זלמן שז"ר והחברה ההיסטורית הישראלית, ירושלים תש"ם; א' אופנהיימר, "מרד בר-כוכבא", בתוך: צ' ברס ואחרים (עורכים), ארץ-ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי: כרך ראשון: היסטוריה מדינית, חברתית

רבים מאוד, היה משאב מצוין לגיוס כוח אדם צעיר ואידאולוגי למלחמה.<sup>60</sup> ברם, חוקרים אחרים, בהם גדליה אלון, התנגדו לתליית מותם של התלמידים בסיבה זו.<sup>61</sup> ואכן, המקורות הכתובים התומכים בהשערה שהתלמידים לחמו בזמן המרד מאוחרים למאה השנייה לספה"נ ואינם חד-משמעיים. מסורת בבליית מתקופת האמוראים טוענת שתלמידיו של רבי עקיבא מתו ממחלת דיפתריה שפקדה אותם:

אמרו: שנים עשר אלף זוגים תלמידים היו לו לרבי עקיבא, מגבת עד אנטפרס, וכולן מתו בפרק אחד מפני שלא נהגו כבוד זה לזה, והיה העולם שמש, עד שבא ר"ע אצל רבותינו שבדרום, ושנאה להם ר"מ ור' יהודה ור' יוסי ורבי שמעון ורבי אלעזר בן שמוע, והם הם העמידו תורה אותה שעה. תנא: כולם מתו מפסח ועד עצרת. אמר רב חמא בר אבא, ואיתימא ר' חייא בר אבין: כולם מתו מיתה רעה. מאי היא? א"ר נחמן: אסכרה (בבלי, יבמות סב ע"ב).

ברם, מסורת אחרת שנזכרה במדרש בבראשית רבה, פרשה סא, ג (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 600), מתעלמת מהגורם האפידימיולוגי שהביא למותם של תלמידי רבי עקיבא:

י"ב אלף תלמידים היו לר"ע מעכו ועד אנטפרס וכולם בפרק אחד מתו, למה שהיתה עיניהם צרה אלו באלו. ובסוף העמיד שבעה, רבי מאיר, ורבי יהודה, רבי יוסי, ור' שמעון, ורבי אלעזר בן שמוע, ורבי יוחנן הסנדלר, ור' אליעזר בן יעקב, ואית דאמרי ר' יהודה, ור' נחמיה, ורבי מאיר, רבי יוסי, ורשב"י, ור' חנינא בן חכנאי, ורבי יוחנן הסנדלר, א"ל בניי, הראשונים לא מתו אלא שהיתה עיניהם צרה אלו לאלו תנו דעתכם שלא תעשו כמעשיהם, עמדו ומלאו כל ארץ-ישראל תורה.

השוואת שתי המסורות זו לזו מלמדת שכנראה הסיבה למותם של התלמידים לא הייתה ברורה כל צורכה. המסורת הבבליית, שבעליה לא היה ידוע בבירור (רב חמא בר אבא או ר' חייא בר אבין מהדור השלישי והרביעי) נאמרה זמן רב לאחר התרחשות המאורע

ותרבותית, יד בן צבי, ירושלים תשמ"ב, עמ' 40-74; א' אופנהיימר וא' רפפורט (עורכים), מרד בר-כוכבא: מחקרים חדשים, יד בן צבי, ירושלים תשמ"ח; מ' מור, מרד בר-כוכבא: עוצמתו והיקפו, יד יצחק בן צבי והחברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, ירושלים תשנ"ב.<sup>60</sup> דעה זו מבוססת על מקור מאוחר מתקופת הז"ל – איגרת רב שרירא גאון (רש"ג), מהדורת לוין, עמ' 13 (נוסח ספרדי). הנוסח שם הוא "והעמיד ר' עקיבא תלמידים הרבה, והוא שמדא על התלמידים של ר' עקיבא", וכפי שציין אופנהיימר, "ואין שמד אלא מוות מידי השלטונות" (אופנהיימר, תשמ"ב, בהערה הקודמת, עמ' 58). ברם, אין מקור זה משייך במישרין את מותם למלחמה שבה השתתפו ואולי היה הדבר מחמת נקם, חורבן וכדומה. השאלה אם תלמידי רבי עקיבא השתתפו במרד או לא צריכה להיבדק במסגרת שאלה כללית יותר – מה היה הרכב הכוחות המורדים. בעניין זה ראה אופנהיימר, מרד בר כוכבא (בהערה הקודמת), עמ' 68-71; מור (בהערה הקודמת), עמ' 98-190.

<sup>61</sup> ג' אלון, תולדות היהודים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ח"ב, תל אביב תשט"ז, עמ' 42-43.

ובמקום רחוק. אין להוציא מכלל אפשרות שהידיעה על מותם של התלמידים במגפה כלשהי היא מסורת קדומה שמשוקע בה גרעין היסטורי אמיתי, אך ברור שקשה להכריע בשאלה מה באמת הביא למותם של התלמידים. האופי הטליוני של האירוע לפי הבבלי בולט מאוד: שלא כמצופה מחברת לומדים אליטיסטית, חובשי בית המדרש זלזלו זה בזה ואולי אף דיברו סרה זה בזה ולכן נפגעו ממחלה קשה זו. בהשוואה למקור המייחס את התפרצות המחלה לעונשם של המרגלים מתקבל הרושם שהדיפתריה נחשבה מכה הפוגעת במקרים של תככים חברתיים.

בית מדרשו של רבי עקיבא נתייחד במספרם הרב של התלמידים שהסתופפו בו בהיותו אבן שואבת לתלמידים מכל רחבי ארץ-ישראל, ויש להניח שאף מחוצה לה.<sup>62</sup> המספר עשרים וארבע הוא מספר טיפולוגי שמשמעו ריבוי, ובמשמעות זו הוא נזכר במקרא ובספרות חז"ל.<sup>63</sup> אין בידינו כל מקור בעל ערך היסטורי-ראלי למספר תלמידיו של רבי עקיבא. ברם ברור שמאגר גדול של אנשים השוהים במסגרת לימודית אחת או הבאים במגע זה עם זה במסגרת צבאית ומלחמתית עלול להיות קרקע נוחה להידבקות במחלה ולפריצה של מגפה שתוצאותיה הוות אסון (על התפרצות מחלות במסגרות צבאיות ראה להלן).<sup>64</sup>

במחלה אפידמיולוגית כגון דיפתריה יש מקום חשוב גם לרקע החברתי של הנדבקים. עניין זה קשור למסגרת החברתית של עולם בתי המדרש בתקופת חז"ל, היינו הקשר האישי ההדוק בין התלמידים לבין עצמם ובינם לבין רבם. בימי בית שני רווחה ההתארגנות לחבורות לשם מילוי צרכים או להגשמת אידאליים, כגון הקפדה יתרה על מעשרות וטהרה. לאחר החורבן (בשנת 70 לספ"ה), משלא היה עוד מקום לחבורות אלו, נתפס חלל זה במידה רבה על-ידי קבוצות של תלמידים שקנו תורה במשך תקופה ממושכת אצל רבותיהם בבית המדרש או במסגרות חלופיות כשהם מקיימים אורח חיים של חיי חבורה ושימוש תלמידי חכמים.<sup>65</sup> מכאן שהתגבשותם של צוותי-לומדים בבתי מדרש הייתה עלולה להיות גם כר מתאים להדבקה של מחלות. המסורת הבבליית מציגה שתי עובדות על התפרצות המחלה: התלמידים מתו בפרקי זמן ספציפיים (בין פסח לעצרת), וכולם באותה מחלה קשה – אסכרה. נתונים אלה

<sup>62</sup> על בית המדרש של רבי עקיבא בבני ברק ראה אבות דרבי נתן, מהדורת שכטר; ניו-יורק תשכ"ז, הוספה ב לנוסחה א, פ"ח; ויקרא רבה (מרגליות), ירושלים תשי"ג-תשי"ח, פרשה כא, ח; בבלי, סנהדרין לב ע"ב. על מסכת חייו ופעילותו הרוחנית של רבי עקיבא ראה ש' ספראי, ר' עקיבא בן-יוסף: חייו ומשנתו, ירושלים תשל"א.

<sup>63</sup> המספר עשרים וארבע כביטוי לריבוי מופיע בהקשרים שונים במקרא. למשל, בסיפור המגפה שפקדה את עם ישראל בעקבות היצמדותם לבעל פעור: "וַיְהִי הַמָּתִים בְּמַגַּפָּה אֲרַבְּעָה וָעֶשְׂרִים אָלֶף" (במדבר כה, ט). מספר זה מופיע גם בעניין האנשים שהשיגו ופיקחו על המלאכה בבניין בית המקדש (דברי הימים א כג, ד) או בעניין חילות המילואים ששירתו בבית המקדש חודש אחד בשנה (שם, כל פרק כז). מוטיב טיפולוגי זה מצוי גם בספרות חז"ל. למשל, בבא מציעא פד ע"א; סנהדרין פב ע"א. וראה להלן את גישתו של אברמסקי.

<sup>64</sup> מוקדי הזיהום של המחלה הם בדרך כלל האף והגרונן, אך גם פצעים עלולים להזדהם בחיידקי דיפתריה. אם אכן ההשערה שתלמידי רבי עקיבא השתתפו במלחמה והיו מהם פצועים בפגיעות גרמיות, אפשר שמקצתם סבלו מזיהומים של הפצעים.

<sup>65</sup> א' אופנהיימר, "החברה היהודית", בתוך: מ"ד הר (עורך), ההיסטוריה של ארץ-ישראל, כרך חמישי: תקופת המשנה והתלמוד והשלטון הביזאנטי, הוצאת כתר ויד בן צבי, ירושלים 1985-1981, עמ' 114.

מעוררים כמה שאלות: האם התלמידים מתו בשהותם במסגרת הלימודית ללא קשר למרד? או שמא הייתה למגפה זיקה כלשהי למרד? בהנחה שיש זיקה בין המרד למגפה, האם התלמידים-לוחמים מתו במהלך המרד בעקבות מגפה שפרצה בין הלוחמים או לאחר המרד ובעקבותיו כחלק מתוצאותיו הקשות?<sup>66</sup>

ש' אברמסקי, שהעלה כמה משאלות אלה, טען: "הקושי אינו רק בגירסאות ובמשמעותן, ואף לא בזמן מיתתם של התלמידים. הרי סיפור [זה] הוא מופלג ביסודו, הבא ללמד מוסר השכל 'שלא נהגו כבוד זה לזה'. בעיני אברמסקי פרטיו הראליים-ההיסטוריים של הנרטיב אינם מוכרחים, שכן זהו סיפור מגמתי בעל מטרה חינוכית-פדגוגית. אם נאמץ קונספט זה, הרי נוכל לטעון שתקופת מיתתם של התלמידים ("בין פסח לעצרת") אינה משקפת בהכרח את המציאות ההיסטורית אבל בהחלט מעידה על אופייה האפידמיולוגי של המחלה. וכיוון שהדיפתריה היא מחלה קדושה הבאה כעונש טליוני, אין להוציא מכלל אפשרות שהיא מתועדת במסורות יהודיות מאוחרות למרד כניסיון להסביר במשקפיים תאולוגיים את שהתרחש, היינו עונש על התנהגותם הלא ראויה של התלמידים.

את השאלות שהוצגו לעיל בדבר זמן מגפת הדיפתריה יש לבדוק במידת האפשר והמצוי לאור המקורות ההיסטוריים הכלליים ולא רק מתוך הטקסטים היהודיים בני התקופה. ברם, גם כאן אנו נתקלים בחוסר מידע מספק ועמימות רבה. כפי שהעיר אהרון אופנהיימר,<sup>67</sup> הקושי המתודי הבסיסי בבחינת מהלך המרד הוא שאין בידינו שום יצירה ספרותית-היסטורית מימי המרד, המתארת אותו מכלי ראשון, ומכאן שאנו נאלצים לשחזר את מהלכו ואת האירועים הנלווים לו מתוך פסיפס של עדויות חלקיות וקטועות, לעתים סותרות ופעמים מגמתיות המצויות בספרות התלמודית, בכתביהם של סופרים רומים, בדבריהם של אבות הכנסייה ובכרוניקות שומרוניות ולשלבם עם המידע העולה מממצא חומרי שנתגלה עד כה.<sup>68</sup>

המקור היהודי היחיד המספר על התפרצותה של מגפת דיפתריה שקטלה רבים מתלמידיו של רבי עקיבא הוא מתקופת האמוראים המאוחרים (רבי נחמן), אך כאמור, אין לדעת באיזו מידה יש בדבריו מהימנות היסטורית. המקורות התלמודיים המתארים את המרד מספרים בעיקר על הרס תשתית היישובים, הרוגים רבים, ביניהם תלמידים צעירים ("תינוקות של בית רבן") ואנשים רבים שנפלו בשבי במהלך המלחמה. הצד ההיסטורי של המגפה תופס מקום שולי בלבד.<sup>69</sup> המגפה שפקדה את תושבי הארץ בזמן המרד תועדה בכתביו של דיו קאסיוס (Lucius Cassius Dio Cocceianus), שהוא המקור העיקרי בין ההיסטוריונים הקלאסיים להכרת תולדות המרד. קאסיוס, אזרח

<sup>66</sup> אברמסקי, בר-כוכבא (לעיל, הערה 59), עמ' 133.

<sup>67</sup> אופנהיימר, "מרד בר-כוכבא – ייחודו ומחקרו", בתוך: אופנהיימר, מרד בר-כוכבא (לעיל, הערה 59), עמ' 9.

<sup>68</sup> קטעים מתורגמים לעברית מהספרות הקלאסית המתארים את המרד הובאו במחקרים שונים. מקבץ של מקורות אלה מובא אצל ייבין, מלחמת בר-כוכבא (לעיל, הערה 59), עמ' 179-196.

<sup>69</sup> על תוצאות המרד ראה בהרחבה אופנהיימר, תשמ"ב (לעיל, הערה 59), עמ' 71-74; י' שוורץ, "ארץ יהודה בעקבות דיכוי מרד בר-כוכבא", בתוך: אופנהיימר ורפורט, תשמ"ח (לעיל, הערה 59), עמ' 215-223; מור (לעיל, הערה 59), עמ' 233-245.

רומאי שחי ופעל בביתנייה במאה השנייה והשלישית לספה"נ, כתב את ספרו במחצית הראשונה של המאה השלישית. במהלך דבריו הוא מדווח על תוצאותיו של המרד:

חמישים ממצודותיהם העיקריות ותשע מאות שמונים וחמישה מכפריהם החשובים ביותר נחרבו. חמש מאות ושמונים אלף איש נהרגו בהתקפות ובקרבות, ואילו את מספר המתים מרעב, ממגפה ומאש – לא ניתן היה לברר. כתוצאה מכך התרוקנה מתושביה כמעט יהודה כולה... וזאבים וצבועים רבים התפרצו מייללים לעריהם.<sup>70</sup>

אכן, קאסיוס מדווח על מגפה שפגעה במורדים אך אינו מוסר מהי, במי היא פגעה ומה היה חלקה לעומת שאר המיתות שפקדו את המורדים (שלא בהתקפות ובקרבות). תיאור של מגפה בנסיבות של לחימה – במהלכה או לאחריה – הוא הגיוני ואמין בהחלט. בידינו כמה עדויות על מגפות שהתפשטו בעולם העתיק בעקבות מלחמות. למשל, למלחמות במקרא נתלוותה כמעט תמיד מחלת הֶדְבֵר.<sup>71</sup> תרחיש של מחלות המוניות בעת מלחמה או בעקבותיה עלול להיות דבר ממשתי סיבות עיקריות: התפרצות מחלות מפגרי מתים (קאסיוס מתאר את חדירת הצבועים והזאבים אל הערים כדי לאכול מבשר ההרוגים) או התערעורת הבריאות של הלוחמים מחמת מחסור במזון, סניטציה לקויה והקושי האובייקטיבי להקפיד על היגיינה אישית של הלוחמים או הנצורים. בנסיבות אלה התפרצות מחלת דיפתריה אפשרית בהחלט.

<sup>70</sup> Cassius Dio, *Roman History*, Loeb Classical Library (LCL), (trans. E. Cary),  
Cambridge, Mass. 1925, LXIX, 14, pp. 450-451 (חלקו זה של הספר נמצא בידינו רק בקיצורו של נזיר ביזנטי מן המאה ה-11 – כסיפילינוס [מהדורת Boissevain, III, עמ' 232]. כאן בחרנו להביא את התרגום העברי של אופנהיימר, מרד בר-כוכבא, תשמ"ב [לעיל, הערה 59], עמ' 71. תרגום מקביל מובא גם אצל ייבין, מלחמת בר-כוכבא [לעיל, הערה 59], עמ' 180). על דיו קאסיוס והערכת עדותו ותיאורו למהלך מרד בר-כוכבא ראה ב' איזק, "קאסיוס דיו על מרד בר-כוכבא", בתוך: אופנהיימר ורפורט, תשמ"ח [לעיל, הערה 59], עמ' 106-112; מור, לעיל, הערה 59, עמ' 101-103 ובמקורות שהובאו שם.

<sup>71</sup> מגפות הפוגעות בחיילים במהלך מסעות קרב או מערכות לחימה ידועות כבר בהיסטוריה הצבאית הקדומה. מגפות כאלה נזכרו במקרא ובתקופת בית שני, כגון מגפת הֶדְבֵר שפקדה את הפלשתים במהלך המלחמה שניטשה בינם ובין העבריים בתקופת ההתנחלות (שמואל א' ו, ה וראה פרשנותו של י' פליקס, טבע, עמ' 128-133) או מגפת הֶדְבֵר שפקדה את צבאו של סנחריב (מלכים ב' יט, לה; ישעיה לז, לו). יוסף בן מתתיהו, ההיסטוריון של ימי בית שני, מדווח על המגפות והמחלות שפקדו את נצורי ירושלים במהלך המרד הגדול בין שנת 66 ל-70 לספה"נ. ראה תולדות מלחמת היהודים ו, ט, ג, מהדורת שמחוני, ירושלים-תל-אביב תשמ"ג, עמ' 369-370. על הקשר שבין מלחמות למגפות בראי הממצא הארכיאולוגי ראה C.M. Dauphine, "Illness and Healing: Review Article", *PEQ* 130 (1998), pp. 63-67; ג' זיאס, "מחלות ודרכי הריפוי בארץ ישראל הקדומה לאור המחקר הפאליאו-פאתולוגי", קדמוניות ל' (תשנ"ז), עמ' 54-59. הפגיעה בחיילי צבא במסעות ליעדי כיבוש או מהם ובמהלך מצור על ערים ידועה גם בתקופות מאוחרות, למשל חייליו של נפוליאון שנפגעו במגפת הֶדְבֵר ביפו וברוסיה. ראה נ' שור, מסע נפוליאון לארץ ישראל, תל אביב תשמ"ד, עמ' 28, 42; G.C. Kohn, *Encyclopedia of Plague and Pestilence: From Ancient Times to the Present*, 3<sup>rd</sup> edition, New York 2008, pp. 270-271

**6. סיכום**

הדיפתריה תוארה במקורות היהודיים הקדומים כמחלה קשה ואכזרית המתפרצת לעתים כמגפה המונית. בהיעדר רפואה יעילה ותרופות אנטיביוטיות התקשו הקדמונים לטפל בנפגעים. בעולמם התאולוגי של חכמי המשנה והתלמוד נחשבה מחלת הדיפתריה עונש טליוני, ואין ספק שהדבר קשור להיותה בלתי נשלטת מבחינה רפואית.

היחס לדיפתריה כמחלה קדושה עולה לראשונה מספרות התנאים הארץ-ישראלית, למשל במסכת שמחות, הרואה בה גמול למספרי לשון הרע. מן המקורות שעמדו לפנינו מתקבל רושם מוצק שההשקפה שהדיפתריה היא עונש טליוני התפתחה והודגשה יותר בקרב האמוראים הבבלים. ברם, האזכורים התכופים למדי של הדיפתריה בספרות היהודית הבבלית אינם ראייה היסטורית מספקת למידת תפוצתה כמחלה אפידמיולוגית בחברה המסופוטמית ששכנה על גדות הפרת והחידקל.

במקורות חז"ל מוצגת הדיפתריה כמחלה הפוגעת בחוטאים המבצעים עבירות בעלות זיקה תפקודית לאזור הפה והגרונ. הנפגעים ממנה הם מספרי לשון הרע, אדם האוכל מאכלים שלא הופרשו מהם מעשרות או האוכל מאכלים אסורים לפי חוקי ההלכה היהודית או זה השותה טרם הבדלה במוצאי שבת. חכמים הסבירו בדיעבד מאורעות היסטוריים רחוקים, למשל חטא המרגלים, כעונשים טליוניים וגם לא נמנעו מלאיים על חוטאים פוטנציאליים שחטאו בפיהם שייפגעו ממחלה זו אם לא יימנעו מן החטא. מתברר שגם הטיפולים הרפואיים שהוצעו בתלמוד כדי להתמודד עם הדיפתריה מרמזים בדרך נסיבתית על הפטאליות שלה ועל היותה מחלה קשה המונחת משמים. מלבד הקזת דם שנחשבה טכניקה טיפולית שגרתית למגוון של מחלות, המקורות עוסקים בעיקר בדרכים להימנע מהדיפתריה (רפואה מונעת), אולי מתוך אמונה שכשמידת הדין פוגעת באדם קשה להיחלץ ממנה.

האסכרה נחשבה מחלה שיש לה זיקה לגרמי השמים, בייחוד ללבנה. לפי תפיסה זו, פגיעתה של מחלת הדיפתריה היא בלילה, והיא תוקפת בעיקר תינוקות וצעירים. יש שמצאו קשר בין חטאה הקדמוני של הלבנה בוויכוחה עם השמש (ראה לעיל) והיותה גורם למחלת הדיפתריה. לפי הצעתי, ייתכן שהחוט המקשר בין הדיפתריה לתינוקות וללילה הוא שהלילה הוא זמן פעילותו של הירח והיותו סימבול של עיבור ולידה.

המקורות התלמודיים כמעט שאינם מכילים תיאורים פרטניים של מאורעות היסטוריים חשובים הקשורים לדיפתריה. בדרך כלל מוצגת המחלה בהיבט המצומצם של הצורך להיזהר מפגיעתה הרעה ולתקן את אורח החיים הדתי. ודאי שהדבר אינו יכול להניב מסקנה היסטורית כלשהי על מצב המגפות בפרק הזמן הנדון, אלא יש לתלות אותו באופיים הדתי של המקורות. אחד התיאורים המעטים המתארים את הדיפתריה כמגפה המונית הוא מסורת תלמודית מאוחרת למדיי המדווחת על מותם של תלמידי רבי עקיבא במאה השנייה לספה"נ. ממסורת עמומה זו קשה לדעת מתי התפרצה המגפה: במסורת הלימודית או לפי דעה אחרת – במהלך המרד או בעקבותיו. בין שמדובר בעת שלום בין שמדובר בשעת מלחמה, מנגנון התפרצות המחלה והתפשטותה ברור. חיי החברה בבית המדרש או במערכת הצבאית הם גורם מכריע בהידבקות במחלה. בהנחה שאכן המגפה פרצה בעת המרד ניתן למצוא זיקה בין מלחמה למגפות. מחסור במזון לצד פגמים בהיגיינה אישית וציבורית יכול להיות מצע מתאים למחלות המוניות.

אף שהמסורת שבבבלי (יבמות סב ע"ב) על מותם של תלמידי רבי עקיבא עוצבה ותועדה מאוחר למדיי (התיעוד הוא מהמאה החמישית לספה"נ), הרי היא יכולה לקבל חיזוק מעדותו של דיו קאסיוס, שחי בין המאה השנייה לשלישית, על מגפות בפרק הזמן הנדון, אף כי קאסיוס אינו מדבר על דיפתריה בפירוש אלא באופן כללי למדיי על מגפות שפקדו את המורדים. ניתן להציע הצעה סבירה בהחלט, שבזיכרון ההיסטורי שהועבר במהלך הדורות אל האמוראים היה ידוע על מגפה כלשהי שפקדה את תלמידי רבי עקיבא. האמוראים שטיפחו את הרעיון של העונש הטליוני ייחסו את האסכרה לטרגדיה זו אולי לאו דווקא כאמת היסטורית ויותר כלקח חינוכי-מוסרי לאלטות החכמים על הרסנותה של חברת לומדים חסרת מידות והליכות נאותות.